Het bunkertje op het Dooie End

- verslag van een ontdekkingstocht

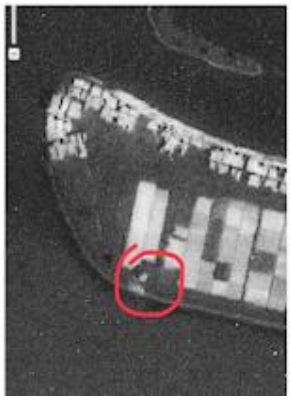

Hans Kuyper

april 2019

1

De ontdekking

Op de ochtend van 5 december 2018 brachten Ruud Pauw en Hans Kuyper, leden van de fractie van ROSA in de gemeenteraad van Zaanstad, een werkbezoek aan de Hemkade. Het handelde om een langlopend conflict tussen verschillende bewoners en gebruikers, waaronder de volkstuinders die aan de Noordzeekanaalzijde van dit voormalig schiereiland hun mooie en ruime percelen in gebruik hebben. Tijdens dit bezoek stuitten Pauw en Kuyper op een halfverscholen, wat scheefgezakte bunker, waarop in gifgroene blokletters de naam 'Zaandam' geschreven stond.

Het bestaan van de bunker was de tuinders ter plaatse natuurlijk bekend, één van hen[1] wist te melden dat het gebouwtje 'in 1942 door de Duitsers was neergezet', maar voor Pauw en Kuyper was hij helemaal nieuw en ze twijfelden eraan of de autoriteiten wél van het bestaan ervan op de hoogte waren. Dus besloten ze diezelfde dag nog navraag te

[1] De heer Henk Veenstra, gesprek op 05-12-2018 en opnieuw op 30-03-2019.

doen bij de Afdeling Monumenten van de gemeente Zaanstad. Dat gebeurde op een speelse, wat plagerige manier ('Wij hebben iets gevonden en jullie mogen raden wat het is...') en, vanwege de speciale datum, ook gaandeweg op rijm.[2]

Op 6 december had de Afdeling Monumenten het raadsel al opgelost. Het enthousiasme over de 'ontdekking' was groot, maar aangezien de afdeling veel zaken moet afhandelen met weinig mensen, duurde het tot het voorjaar alvorens een eerste archiefonderzoek kon plaatsvinden. Odwin Ralling vond een plattegrond uit 1947 (misschien vervaardigd vanwege de geplande bouw van een olievatenfabriek in 1948, zie hierna) waarop het bunkertje stond ingetekend, en mogelijk nog een tweede exemplaar ten oosten ervan.

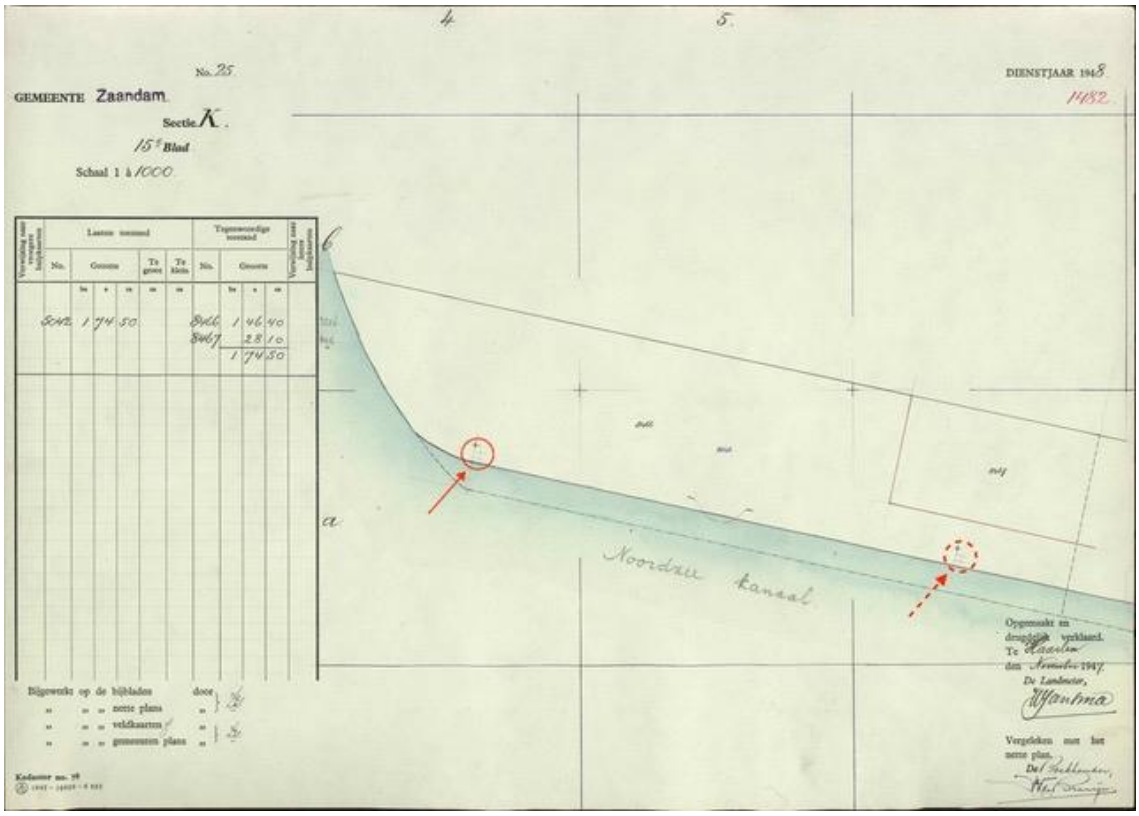

Ondertussen naderde de datum van 1 april en ROSA besloot het bunkertje in te zetten voor een grap. Op vrijdag 30 maart werd het verhaal over de ontdekking gepubliceerd op de website van de partij[3]. Dit gebeurde in vage termen en met de belofte dat er 'direct na het weekend' meer informatie zou volgen. Slimme volgers hadden natuurlijk meteen door

[2] Hoogtepunt (of dieptepunt) van deze mailwisseling was het antwoord van Kuyper op de vraag van stadsarcheoloog Piet Kleij wie het bunkertje nu eigenlijk gevonden had: 'Dat wil ik je wel melden / met van trots gezwollen pik: / Ruud en ik, Ruud en ik, Ruud en ik!'

[3] https://www.rosa-zaanstad.nl/nieuws/rosa-vindt-onbekend-monument/

dat het hier om een grap ging. Een heel flauwe en voorspelbare zelfs, eigenlijk ROSA onwaardig...

Op 1 april 2019 publiceerde ROSA een follow-up[4]. Hoewel de informatie in dat stuk feitelijk juist en verifiëerbaar was, bleef de scepsis groot. Meta-humor is natuurlijk niet aan iedereen besteed. Gelukkig waren er ook een aantal serieuze reacties, mede als gevolg van de aandacht op de regionale nieuwssite De Orkaan[5] de volgende dag. Bovendien was Kuyper op zaterdag 30 maart nogmaals ter plaatse geweest om nieuwe foto's te maken en met een aantal aanwezige tuinders te spreken.

Al met al zijn we nu, eind april 2019, zo ver dat we een kleine historische verkenning kunnen samenstellen rond het Bunkertje op het Dooie End[6].

---

[4] https://www.rosa-zaanstad.nl/nieuws/rosa-vindt-onbekend-monument-update-en-oproep/
[5] https://www.deorkaan.nl/rosa-vindt-bunker-op-hemkade-wie-weet-meer/
[6] De naam 'Het Dooie End' komt uit een mailtje van de heer G. Koekkoek aan Ruud Pauw, dd 06-04-2019, waarin wordt gesteld dat dit de benaming was die in de jaren '50 werd gegeven aan de meest westelijke punt van de Hemkade

2

Het schiereiland aan de Hemkade

De Hemkade is het deel van de kanaaldijk op de noordelijke oever van het Noordzeekanaal tussen Zijkanaal G (of de Voorzaan) en de Nieuwe Zeehaven (of Wim Thomassenhaven) in Zaandam. Westelijk van die haven gaat de dijk verder onder de naam Kanaalkade.

Sinds de Middeleeuwen was de Zaan via het IJ en de Zuiderzee verbonden met de Noordzee. Zeedijken als de Westzanerdijk en de Noorder IJ- en Zeedijk beschermden het lage achterland en vanaf ongeveer 1288[7] was de veenrivier zelf door een dam gesplitst in een zoute Voorzaan en een brakke Achterzaan. Toen echter aan het begin van de negentiende eeuw de havens van Amsterdam en het land daarachter steeds moeilijker bereikbaar werden door verzanding, moesten kanalen uitkomst bieden[8].

Het in 1827 met de hand gegraven Noord-Hollands Kanaal bleek al snel te klein voor de steeds grotere stoomschepen. Rond 1860 werden plannen ontwikkeld voor een kanaal dwars door 'Holland op zijn smalst', van Amsterdam recht naar het westen en de duinreep door[9]. Een Engelse aannemer mocht het werk uitvoeren (Nederland was nog lang niet de waterstaatkundige grootmacht die het nu is) en in 1865 ging, met een kleine ceremonie, de eerste schep bij Velsen de grond in[10]. Met dank aan de moderne stoomtechniek kon het kanaal elf jaar later reeds, op 1 november 1876, worden geopend door koning Willem III aan boord van het ss 'Stad Breda' - dat daarbij een dusdanige

---

[7] Helsloot, P.N., 'De glorie van Zaandam, Zeven eeuwen geschiedenis, gezien van de Hogendam', Zaltbommel 2002, p. 16
[8] https://www.entoen.nu/nl/noord-holland/onderwijscanon-noordkop/het-noord-hollands-kanaal
[9] Moes, Joris 'Noordzeekanaal 1876-2001, Amsterdam 2001, p. 12
[10] Moes, Joris 'Noordzeekanaal 1876-2001, Amsterdam 2001, p. 23

storm te trotseren had dat de blaaskapel zich genoodzaakt zag onderdeks te vluchten voor het buiswater[11].

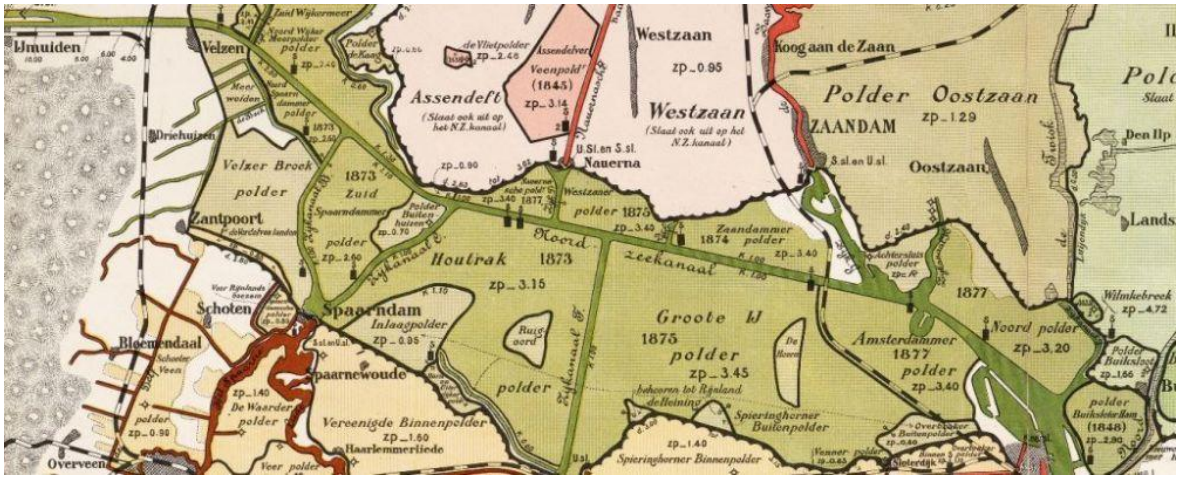

Onderdeel van het plan was het oude IJmeer (lichtgroen in de illustratie hierboven) te versmallen tot een bedijkt kanaal en de wateren ten noorden en zuiden daarvan in te polderen. Zo ontstond in 1874 bij Zaandam de Zaandammerpolder, tussen het Noordzeekanaal en de oude Westzanerdijk. Vanuit Zaandam werd deze nieuwe polder ontsloten door de Pieter Ghijsenlaan[12].

In feite maakte het Noordzeekanaal van het aloude Hollands Noorderkwartier haast een eiland. Vaste verbindingen waren er alleen over het sluizencomplex bij het nieuwe dorp IJmuiden en helemaal aan de andere kant, over de Oranjesluizen bij Amsterdam. Daarnaast waren er twee spoorbruggen. De spoorbrug bij Velsen in de Kennemerlijn tussen Haarlem en Uitgeest werd in 1867 in gebruik genomen en in 1957 vervangen door de huidige tunnel[13]. Bij Zaandam werd in 1878 de Hembrug voltooid, die in 1907 werd vervangen door de iconische draaibrug waar veel Zaandammers naar terugverlangen en uiteindelijk in 1983 plaats maakte voor de Hemtunnel[14]. Alle andere verbindingen

---

[11] Moes, Joris 'Noordzeekanaal 1876-2001, Amsterdam 2001, p. 31

[12] Genoemd naar de 17de eeuwse grootindustrieel (houthandelaar, scheepsbouwer en molenbezitter) Pieter Ghijsen, eigenaar van drie scheepswerven in Zaandam en van balkenzager De Dikkert (Zaanwiki, lemma 'Ghijsen, Pieter'). De Dikkert stond in 1876 nog te draaien aan de Zaan ter hoogte van de Mallegatsluis (en viel twee jaar later bijna ten prooi aan de vlammen) om in 1896 verhuisd te worden naar Amstelveen aan de Amsterdamseweg 104 (Boorsma, Pieter, 'Duizend Zaanse molens', Wormerveer 1950, pp. 95, 250 en 261). Op zijn nieuwe plek heeft hij tot 1929 koren gemalen, waarna windkracht werd vervangen door motoraandrijving. De molen werd diverse malen onttakeld en weer gerestaureerd, het laatst in 1991 (https://www.molendatabase.nl/nederland/molen.php?nummer=631). Sinds 1966 zijn er diverse eetgelegenheden in gevestigd geweest en nu nog steeds vindt men er restaurant 'De Jonge Dikkert' - met sinds 1 maart 2019 chefkok Marcel Bonda aan het fornuis (http://www.jongedikkert.nl/).

[13] Wikipedia, lemma 'Spoorlijn Haarlem-Uitgeest'

[14] Wikipedia, lemma 'Spoorlijn Den Helder-Amsterdam'

werden, zoals sinds eeuwen, door veerschuiten onderhouden, al hadden die over het nieuwe kanaal een kortere route af te leggen dan voorheen over het brede IJ. Voormalige Zaanse eilanden als De Horn en Ruigoord kwamen terecht in de polders ten zuiden van het Noordzeekanaal en werden vanaf 1964 door het beleid van de Amsterdamse wethouder Economische Zaken Joop den Uijl langzaam opgeslokt door de Amsterdamse haven[15].

In tegenstelling tot het deel van de Hemkade oostelijk van de Hembrug, waar in 1895 de oorspronkelijk Delftse Artillerie Inrichtingen gevestigd werden (tijdens de Eerste Wereldoorlog werkten hier zo'n 8500 mensen[16]), bleef het in de Zaandammerpolder ten westen van de spoorlijn rustig. Er waren voornamelijk boeren actief en op een veld aan de voet van de Westzanerdijk werd gevoetbald door ZFC[17].

Alleen de NV Nederlandse Norit Maatschappij Declora (van chemicus Abraham Wijnburg en koopman Johan Nicolaas Sauer) opende in 1916 een fabriek voor actieve koolstof[18] die nog steeds bestaat aan de Pieter Ghijsenlaan (zie foto hieronder). Ten noorden van de haven, op het Blauwe Zand[19] bouwden de gebroeders Pel in datzelfde jaar hun ouwelfabriek De Vrede[20] en Dirk Pieter van der Lee begon vlak daarnaast in 1919 een ijsfabriek[21].

[15] Wikipedia, lemma 'Ruygoord'
[16] https://zaansmuseum.nl/hembrug-museum/bedrijfsgeschiedenis/
[17] https://voetballegends.nl/club.php?id=98
[18] Wikipedia, lemma 'Norit' – waar overigens als vestigingsplaats abusievelijk het Hembrugterrein wordt genoemd
[19] De naam 'Blauwe Zand' doet vermoeden dat hier een oude kreekrug ligt. Ook bij de bouw van de olievatenfabriek (zie volgende pagina) werd bij funderingsonderzoek blauw zand aangetroffen
[20] https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/stokoude-ouwel-in-nieuwe-jasjes~b2805355/
[21] http://www.vanderlee.net/blog/2009/09/25/de-ijsfabriek-van-dirk-pieter-van-der-lee/

Het smalle schiereiland aan de Hemkade waar onze bunker zich bevindt, ontstond in 1911 toen westelijk van de Havenbuurt in de Zaandammerpolder de Nieuwe Haven (ook wel Nieuwe Zeehaven) werd gegraven. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de stagnatie van de aanvoer van stammen als gevolg daarvan werd deze haven nooit het verwachte grote succes, ook niet toen de grote houtverwerker Bruynzeel zich er in 1921[22] vestigde. Die fabriek zou in de jaren daarna een groot deel van de haventerreinen in gebruik gaan nemen, inclusief de gronden op het Blauwe Zand.

Over de oorlogstijd zullen we hierna in hoofdstuk 3 uitgebreid komen te spreken.

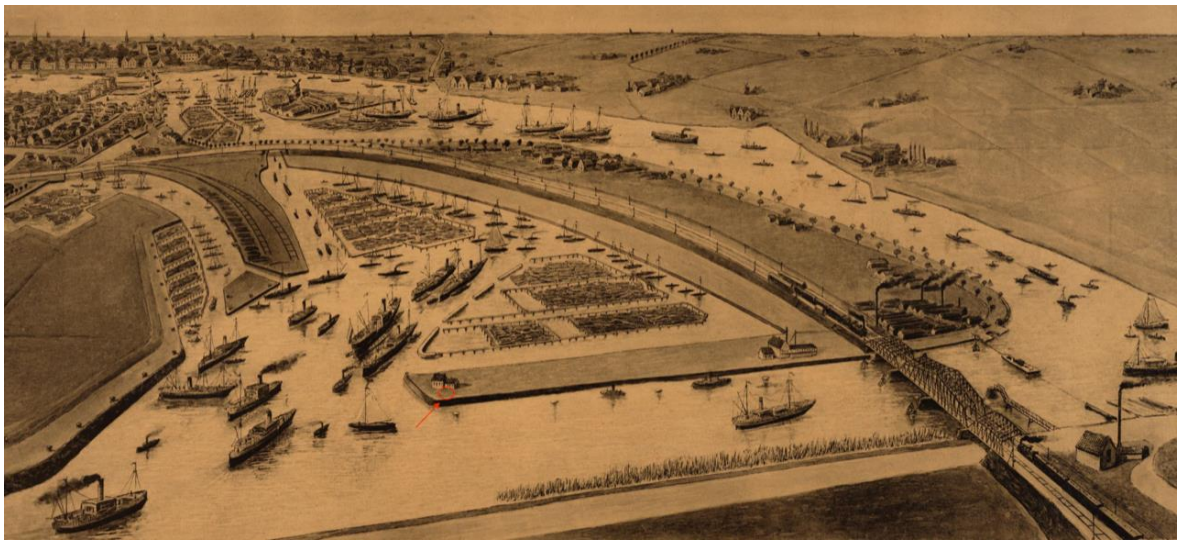

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd het wat bedrijviger op het schiereiland. Evenblij Vaten uit Zaandam begon er een grote en moderne olievatenfabriek, in een joint venture met de Rheem Manufacturing Company uit San Francisco (reden voor het communistische blad De Waarheid om te spreken van 'Amerikaanse penetratie in het Nederlandse bedrijfsleven'[23]). Het bedrijf startte in oktober 1948, nadat burgemeester In 't Veld er in mei van dat jaar de eerste steen voor had gemetseld[24]. Twee jaar later ging het Nederlandse deel van het bedrijf over in handen van Van Leer en werd de naam veranderd in N.V. Vatenfabriek Zaanland[25].

[22] Zaanwiki, lemma 'Bruynzeel'
[23] De Waarheid, 20-10-1948, via Delpher
[24] Trouw, 01-05-1948, via Delpher
[25] Het Parool, 14-12-1950, via Delpher

Toen de vatenfabriek in 1956 sloot, nam buurman Bruynzeel het pand over om er de snel groeiende bedrijfsschool in te vestigen[26]. Later werden er deuren gefabriceerd[27] en er zijn zelfs geruchten over chemische experimenten op het terrein[28]. In 1980 hield ook Bruynzeel het hier voor gezien. Het fabrieksgebouw werd een sportaccommodatie (met squashbanen binnen en tennisbanen buiten) en sinds 1994 is het pand een evenementenlocatie[29], tegenwoordig onder de naam North Sea Venue.

Bruynzeel heeft nog een zichtbare erfenis achtergelaten op de Hemkade. Begin jaren ’70 experimenteerde de firma met een modulair bouwsysteem, voorzien van inbouwsanitair en –keuken. Door deze snelle en realtief goedkope bouwmethode zou de woningnood, die toen net als nu nijpend was, wellicht opgelost kunnen worden. In 1972 bouwde de Intervam, dochter van HBG, voor Bruynzeel zo’n modulaire proefwoning op de Hemkade, iets ten westen van de voormalige olievatenfabriek, waarin twee gezinnen kwamen te wonen om ‘de kinderziektes op te sporen’[30]. Het pand staat er nog steeds.

Een streekplan voor het Noordzeekanaalgebeid uit 1968 voorzag grootschalige industrie ter weerszijde van het kanaal, aan de Zaandamse kant vanaf de Hemkade tot aan de hoogspanningsleiding op de grens met Koog aan de Zaan. In 1979 werd deze ambitie, onder druk van veranderende inzichten met betrekking tot het milieu en demografische ontwikkelingen, aangepast. Ten noorden van de Westzanerdijk kwam een nieuwe woonwijk die niet Houtveld maar Westerwatering ging heten[31] (en weer later Centrum-West). In 1988 werd de havenkom van de Nieuwe Haven gedempt om plaats te maken voor de houthandels Pont-Meyer en Gras, die een nieuwe plek nodig hadden na de aanleg van de Den Uylbrug[32]. Daarmee werd de westelijke Hemkade toch weer deel van de Zaandammerpolder als de zuidelijkste strook van industriegebied Zuiderhout, waarvan het slechts wordt gescheiden door een smalle, modderige sloot.

Zo is de situatie ten tijde van het schrijven van dit verslag, april 2019, nog steeds.

---

[26] De bedrijfsschool van Bruynzeel, waar ‘niet leerplichtige jongens tot 16 jaar’ een driejarige, betaalde opleiding konden volgen, wordt voor het eerst genoemd in een advertentie in Het Volk van 10-12-1943, waar als vestigingsplek ‘Oud Saenden’ wordt gegeven. De locatie Hemkade wordt voor het eerst (aangeduid als ‘halte Hemburg’) genoemd in een advertentie in De Volkskrant van 29-12-1956. Beide advertenties gevonden via Delpher

[27] Zaanwiki, lemma ‘Hemkade’

[28] Mail van G. Koekkoek aan Ruud Pauw, dd 06-04-2019

[29] Zaanwiki, lemma ‘Hemkade’

[30] NRC, 17-10-1972, via Delpher

[31] Deze alinea is een zeer korte samenvatting van Woudt, Jan Pieter, ‘De bedding voor morgen, vijfhonderd jaar Zaanse nijverheid en handel toegespitst op de jaren 1950 tot 2000, Wormerveer, 2000, pp 212-213

[32] Zaanwiki, lemma’s ‘Nieuwe haven’ en ‘Haven’

3

De oorlogsjaren

De Tweede Wereldoorlog begon met de Duitse inval in Polen in de vroege ochtend van 1 september 1939. Aanvankelijk boekten de troepen van Adolf Hitler het ene succes na het andere. In de eerste jaren werden grote delen van Oost- en West-Europa bezet. Voor Nederland begon de oorlog op 10 mei 1940 en reeds na vijf dagen moest het land zich overgeven. Zoals te zien op onderstaande foto werden strategisch belangrijke objecten in die dagen van strijd beveiligd.

De gevolgen van de Duitse bezetting en het dramatische lot van de Zaanse Joden zullen in dit verslag buiten beschouwing blijven.

In de loop van 1941 kwam er een eind aan de Duitse zegetocht. De luchtoorlog met Engeland was onbeslist gebleven en in het oosten van Europa liep het offensief vast bij Moskou. Na de Japanse aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 en de Duitse oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten vier dagen daarna[33] kreeg Hitler er een machtige tegenstander bij. Duitsland zag zich genoodzaakt maatregelen te treffen om een geallieerde invasie af te weren. Over een lengte van meer dan 5000 kilometer werd de kustlijn van West-Europa beveiligd met een stelsel van versterkingen onder de naam Atlantikwall[34]. Ook aan de Nederlandse kust verrezen vele bunkers en tankversperringen

[33] Wikipedia, lemma 'Aanval op Pearl Harbor'
[34] https://www.atlantikwall-museum.nl/de-atlantikwall.html

die deels nog aanwezig zijn. Aan de Atlantikwall werd de hele oorlog lang doorgewerkt. De erin gelegerd militairen moesten immers, in afwachting van een eventuele invasie, een zinvolle dagbesteding hebben. Die werd gevonden in het aanleggen van steeds weer nieuwe bunkers[35].

Met de vernietiging van het Duitse Zesde Leger door de Sovjet-Unie bij Stalingrad op 2 februari 1943 keerden de kansen definitief. De Duitse regering kondigde de 'totale oorlog' af en de militaire top, wellicht met uitzondering van Adolf Hitler zelf, begon voorzichtig rekening te houden met een overwinning van de geallieerden[36].

De bezette gebieden werden voorbereid op aanvallen. Opvallend genoeg kozen de Duitsers in Nederland voor een al eeuwen beproefde tactiek: Amsterdam werd, als hoofdstad en economische motor, bij wijze van *pars pro toto* beschouwd als Nederland en de verdediging concentreerde zich in en rondom die stad, zij het in een minder wijde ring dan de Stelling van Amsterdam[37] bijna een halve eeuw eerder. De Zaanstreek viel nog wel binnen de verdedigingslinie, al is de precieze loop ervan nu moeilijk te reconstrueren[38].

Onder leiding van SS Sturmführer Fricke vanuit zijn Ortskommandatur bij het Museumplein werden in de zomer van 1943 in grote haast antitankgrachten, -muren en bunkers aangelegd in een ring rond Amsterdam als zogenaamde 'aussere Stadtverteidigung'. Daarmee werd de stad een 'festen Platz', een tot de laatste kogel te verdedigen stelling, bemand door een troepenmacht van enige duizenden soldaten van voornamelijk Luftwaffe, Marine-Infanterie en Pantsereenheden. De verdedigingswerken werden deels aangelegd door de Wehrmacht zelf, deels door lokale aannemers. Soms werden daarbij politieke gevangenen als dwangarbeiders ingezet[39].

Vanzelfsprekend werden de twee spoorbruggen over het Noordzeekanaal opgenomen in dit plan voor de 'Stadtverteidigung'. Zowel in Velsen als bij Zaandam werden naar alle waarschijnlijkheid vier[40] zogenaamde tobruks[41] gebouwd, twee aan elke kant van het Noordzeekanaal. Dat bij Zaandam slechts eentje hiervan behouden bleef, komt waarschijnlijk door de verbreding van het kanaal in 1956[42].

---

[35] https://atlantikwall.nl/geschiedenis-batterij/
[36] Wikipedia, lemma 'Slag bij Stalingrad'
[37] https://www.stellingvanamsterdam.nl/
[38] Informatie van René Ros, doorgestuurd door Peter Kruit in een bericht via Messenger aan Hans Kuyper, dd 01-04-1904
[39] Alle informatie in deze alinea komt van http://www.stelling-amsterdam.nl/bunkers/stadtverteidigung/, met dank aan René Ros
[40] Dit aantal wordt genoemd als gebruikelijk bij de verdediging van infrastructuur door Kees Bruins in een mail aan ROSA, dd 05-04-2019. Ook de getekende plattegrond en dwarsdoorsnede van een tobruk op de volgende pagina komt uit die mail
[41] De eerste die wist te melden dat het bunkertje een zogenaamde tobruk is, was ROSA steunfractielid Menno de Haas, die ziek thuis zat op 1 april 2019 en dus alle tijd had om te googelen
[42] Mail Kees Bruins aan ROSA, dd 05-04-2019

Een tobruk (ook wel gespeld als ‘tobroek’) is een kleine bunker, bemand door twee personen en bewapend met een machinegeweer, een mortier - of zelfs een vlammenwerper[43]. De officiële naam is Ringstand 58, deze Zaanse is van het type C en hij heeft een bakstenen aanbouw voor munitieopslag[44].

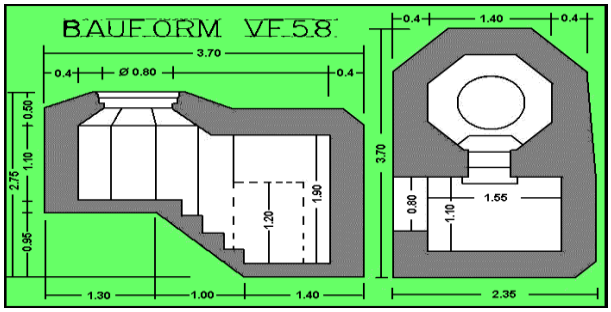

De Duitsers namen het idee voor deze speciale bunkertjes over van de Italianen, die er in 1941 verscheidene hadden neergezet rond de Libische stad Tobruk, hetgeen de naam verklaart. Vanaf 1942 werden ze overal in Europa gebouwd, zowel als onderdeel van een groter samenhangend complex van bunkers als alleenstaand[45]. De meeste van deze tobruks zijn al vóór juli 1946 gesloopt[46], enkele vindt men nog in de buurt van Egmond, Castricum en (niet verwonderlijk) Velsen[47].

[43] https://www.tracesofwar.nl/sights/8424/Duitse-Tobruk-Zwartewaal.htm
[44] Mail van Jan Wullink aan ROSA, dd 02-04-2019
[45] Alle informatie in deze alinea van Wikipedia, lemma ‘Tobruk (vestingwerk)’
[46] http://www.stelling-amsterdam.nl/bunkers/stadtverteidigung/
[47] Mail van Kees Bruins aan ROSA, dd 05-04-2019

Na de oorlog bleef het bunkertje op het Dooie End (om waarschijnlijk niet meer te achterhalen redenen) gespaard voor de slopershamer. De volkstuinders kalkten het interieur wit en gebruikten de ruimte als vorstvrije opslag voor hun bietjes, of hun kinderen speelden erin[48]. Gaandeweg onttrokken een stevige boom en woekerend struikgewas het gebouwtje aan het oog. De grond waarop het bunkertje staat is eigendom van Rijkswaterstaat (de groene strook op de luchtfoto hieronder) en wordt momenteel verhuurd aan de bewoners van de voormalige Bruynzeel proefwoning.

Dat het indertijd haastig gebouwd is, en misschien ook wel niet door een lokale aannemer, is te zien aan de scheefstand. De zuidzijde staat weliswaar stevig op het talud van de kanaaldijk, maar aan de noordkant ontbreekt die steun en is er kennelijk niet of te weinig onderheid.

[48] Gesprek met tuinderszoon René de Vries dd 30-03-2019

4

Tot besluit

Het bunkertje op het Dooie End is een voor Zaanstad uniek bouwwerk. De weinige andere bunkers die in de streek bekend zijn (onder andere op het Hembrugterrein en de particuliere schuilkelders in Krommenie) zijn geen van alle door de Duitse bezetter gebouwd. Daarmee is de tobruk aan de Hemkade nog de enige tastbare Zaanse herinnering aan de strijd om Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Met dit verslag hoopt ROSA een bijdrage te hebben geleverd aan de kennis rond dit bijzondere object. Die kennis is natuurlijk nog verre van volledig. Zo weten we niet wie de tobruk daadwerkelijk heeft gebouwd en of er ooit een schot gelost is door de soldaten die erin huisden – we weten niet eens of die er werkelijk geweest zijn.

Ons inziens verdient het bunkertje een plaats op de lijst van gemeentelijke monumenten. De hernieuwde belangstelling die daarvan het gevolg kan zijn, zal hopelijk leiden tot meer onderzoek en aanvullende verhalen. Zo houden we de herinnering aan een donkere periode uit de recente geschiedenis levend.